

ПРОФЕСІЙНІ ПОЗНАЧЕННЯ У ВНУТРІШНІЙ ФОРМІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНІ МАРКЕРИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

PROFESSIONAL DENOTATIONS IN THE INNER STRUCTURE OF IDIOMS AS ETHNIC AND CULTURAL MARKERS OF THE WORLD'S LINGUISTIC PICTURE

Левчук О.А.,

orcid.org/0000-0001-8352-1597

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри англійської мови та методики їх навчання

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

У статті досліджено фразеологічні одиниці української, англійської та німецької мов з компонентами-професійними позначеннями крізь призму їхнього етнокультурного змісту й вираження національного менталітету. Наведено визначення понять «концептуальна картина світу» та «мовна картина світу», проаналізовано їхню специфіку. Здійснено аналіз внутрішньої форми досліджуваних фразеологізмів та простежено роль фахової назви у формуванні цілісного змісту фразем. Зазначено, що світ професій, представлений у стійких виразах, характеризується як універсальністю, так і особливостями національного сприйняття. Інтерпретація значень професій часто спричинена національно-культурною специфікою, адже внутрішня форма фразеологізмів відтворює умови життя людей в той чи інший час, певні історичні події, державний устрій, традиції і вірування того чи іншого народу.

Встановлено, що низка виразів із компонентами-професіями є іменами літературних персонажів або їх висловлюваннями, які набули символічного значення. Виявлено, що значний вплив на формування англійської мовної картини світу мала творчість Шекспіра. Серед фразеологічних одиниць української мови виокремлено прикмети з професійними позначеннями, що мають форму порад щодо господарської діяльності людини та є пов'язаними з певними датами, особливо святами.

У статті продемонстровано, що особливості функціонування професійних позначень у складі фразеологізмів зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. У внутрішньомовному плані семантична еволюція цих слів відбувається в контексті образного переосмислення зафіксованої у внутрішній формі фраземи конкретної ситуації, у структурі якої фігурує особа певної професії. У зовнішньомовному плані використання професійних позначень у внутрішньофразеологічному контексті є прагматично детермінованим, утілюючи в собі бачення призначення професії, їхню суть та характеристики людей, що задіяні у відповідній сфері виробництва, послуг тощо.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, професія, внутрішня форма, етнокультурний маркер, мовна картина світу.

The article studies Ukrainian, English and German idioms with components denoting professions through the prism of their ethnic and cultural content and national mentality expression. Definitions of the terms «world's conceptual picture» and «world's linguistic picture» are given, their specifics is analyzed. The inner structure of idiomatic phrases with professional denotations has been traced, in particular the latter's role in the formation of overall phrase meaning. It is stated that the world of professions, presented in set phrases is characterized as universal as well as influenced by national perception. The interpretation of professions' meanings is often ethnically and culturally specific, as the inner structure of corresponding phraseological items reflects the conditions of people's lives and activities at certain periods of history or during certain historical events as well as state systems they lived under, their traditions and beliefs etc.

It has been revealed that a number of expressions with professional components are the names of literary characters or their statements that have acquired symbolic meanings. It has been found that Shakespeare's work had a significant influence on the formation of the English-language picture of the world. Among the phraseological items of the Ukrainian language, there are omens containing professional denotations, which have the form of advice on a person's economic activity and are associated with certain dates, especially holidays.

The article shows that the way professional denotations function within the structure of phraseological items is conditioned by both internal and external factors. From the intralinguistic perspective, the semantic evolution of these words takes place in the context of figurative reinterpretation of an inner form describing a specific situation and including a designation of a person by their profession. From the extralinguistic perspective, the use of professional denotations in the inner phraseological context is pragmatically determined, reflecting notions concerning the purpose of professions, their nature and characteristics of people involved in relevant spheres of production, services etc.

Key words: phraseology, idiom, profession, inner structure, cultural marker, world's linguistic picture.

Постановка проблеми. Свідомість носія певної етнічної культури вміщує образи та уявлення, що властиві цій культурі, тому вона змінюється від однієї спільноти до іншої. Тож існуючі відмінності національних свідомостей перешкоджають ефективному міжкультурному спілкуванню.

Дослідження етнічної свідомості у її мовній формі розкриває особливості образу світу представників того чи іншого етносу [4], а виявлення загального та специфічного в різних мовах має велике значення для усунення перешкод у міжкультурному спілкуванні. Зі свого боку професійні позначення

чення виділяються на тлі інших найменувань осіб завдяки тому, що називають людину за важливою соціальною ознакою – її місцем у системі тих суспільних відносин, які забезпечують існування і функціонування суспільства, у такий спосіб утворюючи один із найважливіших фрагментів мовної картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійні позначення досліджували на матеріалі різних мов у декількох аспектах: словотворчому (Ю. Ф. Барнацька, Н. В. Буторина, В. В. Горбань, Т. С. Давидова, Н. В. Кожанова, Е. М. Ляпкова), структурно-семантичному (С. С. Риженко, О. І. Мойсеев, О. Ю. Новікова, Л. О. Шкатова), експресивно-стилістичному (О. Й. Голованова, О. В. Душкін). Однак їх функціонування як на лексичному, так і на фразеологічному мовних рівнях залишається недостатньо вивченим.

Постановка завдання. У цій науковій розвідці визначаємо за мету охарактеризувати фразеологічні одиниці української, англійської та німецької мов з компонентами-професійними позначеннями крізь призму їхнього етнокультурного змісту й вираження національного менталітету. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: розкрити національно-культурно-специфічні аспекти семантики фахових імен, а саме з'ясувати і показати роль лінгвокультурної інформації, закладеної в назвах професій як компонентах внутрішньої форми фразем в утворенні цілісного фразеологічного значення, продемонструвати, як реалізується витлумачення різного роду професій та занять у фразеологічній семантиці.

Виклад основного матеріалу. У лінгвістиці останнім часом широко використовується поняття «мовна картина світу», яке чітко відмежовується від терміна «картина світу». Ще на початку ХІХ століття В. фон Гумбольдт підкреслював існування особливого мовного світобачення [2]. У ХХ столітті дослідження мовної картини світу виконуються в межах гіпотези лінгвістичної відносності (Е. Сепір, Б. Ворф, Л. Вайсгербер та ін.). Однак, ці поняття досі не мають єдиного трактування.

На думку М. Гайдегера, картина світу, зрозуміла за своєю суттю, означає не картину, яка зображує світ, а світ, зрозумілий як картина [10]. Інакше кажучи, картина світу є відображенням навколишнього середовища в людській свідомості. Для багатьох дослідників картина світу – це сукупність ментальних значень, найбільш загальних уявлень про світ. В. Г. Колшанський вважає, що картина світу, відображена в свідомості людини, є вторинним існуванням об'єктивного

світу [3]. За визначенням В. І. Постовалової, картина світу – це цілісний глобальний образ світу, який є результатом всієї духовної активності людини, а не якої-небудь однієї її сторони [7, с. 15]. Це не дзеркальне відображення світу і не відкрите «вікно» у світ, а саме картина, тобто інтерпретація, акт світорозуміння; вона залежить від призми, через яку здійснюється світобачення [7, с. 55]. Картина світу виникає у процесі різноманітних контактів людини зі світом.

Досить своєрідне визначення картини світу подається у праці «Когнітивна лінгвістика» за редакцією З. Д. Попової та Й. А. Стерніна, де вона розуміється як обмежена і «наївна», та становить для дослідника-лінгвіста лише історичний інтерес: «сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі розвитку народу, уявлень про дійсність, відображених в значеннях мовних знаків, мовне членування світу; мовне упорядкування предметів і явищ, закладених в системних значеннях слів, інформація про світ» [6, с. 24].

Картина світу, безсумнівно, відображає національно-культурні особливості, адже світ сприймається людиною активно і визначається системою філософських поглядів, релігійних вірувань, культурних традицій, моральних цінностей, переконань, забобонів та стереотипів. На формування картини світу також впливає безліч суб'єктивних чинників.

Картини світу у людей, які належать до однієї етнічної спільноти, співмірні, тому що вони мають спільне ядро, яке є народним. Картина світу, відображена в свідомості людини, є надзвичайно складним явищем. Вона надзвичайно варіативна, мінлива, непостійна, однак, у ній є спільні елементи, що забезпечують взаєморозуміння людей. У протилежному випадку спілкування між людьми було б взагалі неможливим, оскільки воно ґрунтується на наявності у співрозмовників певних елементів єдиного розуміння, схожих поглядів на речі об'єктивної дійсності.

Єдність бачення світу зумовлює існування універсального семантичного компонента мови, в той час як своєрідність культури конкретного народу привносить в нього етнонаціональну специфіку, таким чином обумовлюючи етнопсихолінгвістичну детермінацію мовної свідомості. Як результат, існує дві картини світу – концептуальна і мовна.

Фразеологічні одиниці є особливо цінним матеріалом для дослідження мовної картини світу, зокрема історії, культури та побуту народу в етнолінгвістичній та лінгвокультурній перспек-

тиві. Низка українських, англійських та німецьких фразеологізмів віддзеркалює у своєму змісті чи внутрішній формі умови життя людей в той чи інший час, певні історичні події. Приміром, в українській фразеології помітний слід залишили часи кріпацтва й поміщицтва, що засвідчує іронічне порівняння *Тепло, як за лихим паном* [9, с. 68] та прислів'я *Тепер життя панам та котам* [9, с. 71], водночас пани мають здебільшого негативну характеристику (укр. *Тоді пани добрі, як сплять*). Давніші часи козацтва і свободи відображають паремії *Степ та воля – козацька доля* [9, с. 74]; *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* [9, с. 74] та ін.

Середньовічної епохи сягає український ідіоматичний вираз *лицар серця* «об'єкт кохання, коханий чоловік» [8, с. 339]. У той час формується культ Прекрасної Дами – втілення всього чистого, світлого і піднесеного для лицаря, що становить серцевину так званого куртуазного кохання, яке сучасники тодішньої епохи називали витонченим коханням. Французький історик Жорж Дюбі реконструював модель цієї своєрідної культурної гри зі збережених поетичних текстів того часу та співвідніс її з історичним контекстом, створивши певну модель. Центральне місце у ній займає знатна заміжня жінка, ієрархічний статус чоловіка якої більш значущий, ніж закоханого. Заради своєї пані закоханий робить усілякі подвиги, нагородою за які служить подарована хустинка, ласкавий погляд, тому подібний знак уваги дами до доблесного залицяльника. Водночас дама не може вільно розпоряджатися своїми почуттями, адже порушення правил шлюбу загрожує суворим покаранням. Тож природа куртуазного кохання реалізується в сфері уявного і в області гри. Крім того, куртуазне кохання носило соціально-знаковий характер, символізувало престиж чоловіка в лицарському суспільстві. З часом неписаний кодекс честі закріпився в якості обов'язкової умови – лицар не лицар, якщо він не має дами серця [5]. У результаті вираз *лицар серця* набув похідне образно-експресивне значення – це чоловік, якому вдалося підкорити даму, об'єкт її кохання.

В англомовній картині світу середніх віків сягає ідіоматичний вираз *the bishop has played the cook* (також *the bishop has put (або set) the foot in it*) «страва підгоріла» [1, с. 136], який є натяком на те, що духовна особа, далека від матеріального світу і його реалій, втрутилася не у свою справу.

Мовна картина світу німецького народу віддзеркалює вплив епохи Відродження. Національну своєрідність відображають історична ідіома *ein*

verlorener Haufe(n) «загін ландскнехтів, приречений на загибель», розмовні фраземи *zum alten Haufen fahren* «відправлятися до старої гвардії; відправлятися на той світ» та *in hellen Haufen kommen* «плавом пливати, хмарою сунути», що є безеквівалентними у інших досліджуваних мовах. Лексичний компонент, представлений військовим історичним терміном *Haufe* «загін ландскнехтів» [11], пов'язаний із військовою справою у Німеччині XV–XVII століть та позначає німецьких найманих піхотинців. Такі війська ландскнехтів почали формуватися у Швабії (на півдні Німеччини) з розореного дворянства, ремісників, селян і міщан своєї країни, а у подальшому так стали називати й іноземних найманців. Термін «Heller Haufen» позначав основну частину війська, прототип цієї назви зберігся в сучасній німецькій мові у вищеозначеному виразі *in hellen Haufen kommen*. Інша частина війська у бою розсипалася та переставала існувати як єдина маса (*Haufen*); стрілки-арбалетники билися врозсіп та іменувалися «Verlorener Haufen» [12, с. 202]. Резерви цих воїнів були слабкими і не могли уберегти їх від загибелі або істотно вплинути на хід бою. Тож ідіома *ein verlorener Haufen* позначає загін, приречений на смерть.

Особливості Німеччини XIX століття демонструє сталий вираз *ein unsicherer Kantonist* «ненадійна людина», внутрішня форма якого ґрунтується на тодішньому поділі Пруссії на рекрутські округи «кантони», що поставляли солдат для пруської армії. Часто рекрути ухилялися від набору, рятуючись втечею. Тож ця назва людини за військовим родом занять мотивує значення розмовної ідіоми *ein unsicherer Kantonist* (букв. «ненадійний рекрут»), будучи метафорою при позначенні людини, на яку не можна розраховувати. Цієї історичної епохи сягає також фразема *der Schulmeister von Sadowa* «шкільний вчитель, що переміг при Садовій», повна форма якої *der preußische Schulmeister hat die Schlacht bei Sadowa gewonnen* [14, с. 339]. Фразема є крилатим висловом у тогочасній німецькій буржуазній публіцистиці, її підґрунтям є твердження, що перемога, здобута Пруссією над Австрією під Садовою в 1866 р., була обумовлена нібито перевагами пруської системи шкільного виховання, яка мала за мету прищеплювати молодому поколінню військову доблесть як особливу національну чесноту.

Фактичний матеріал дослідження засвідчив, що серед джерел утворення фразеологізмів можна виокремити існуючий державний устрій. У фразеології англійської мови позначення правителів, а саме лексеми *king* та *queen*, здебільшого висту-

пають у переносному значенні та є співвідносними з відмінними якостями і характеристиками: *among the blind the one-eyed man is king* [1, с. 30]; *as happy as a king; the King's (або Queen's) English* [1, с. 577]; *king's (або queen's) weather* [1, с. 578]).

У фразеологізмах досліджуваних мов відображаються різноманітні традиції, як стародавні, так і ті, що виникли відносно нещодавно. Український вираз *голити в москалі* «забирати у солдати» (пор. також *голити* (або *виголити*) *лоб* (або *чуба*, *чуприну*) «забирати в солдати») походить з факту, що до 1874 р. призваним у царську армію виголювали передню частину голови (пор. у Т. Г. Шевченка *...брати на панцину ходили, поки лоби їм поголили*, тобто «забрали до війська»). В англійському та німецькому фразеологічних фондах наявні інші вирази із значення «вступати на військову службу»: англ. *to enlist* (або *go*) *for a soldier* «добровільно піти на військову службу; піти добровольцем у армію», нім. *den Soldatenrock anziehen*.

Англійський сталий вираз *baker's dozen* «тринадцять, так зване чортове число» своїм походженням завдячує старому англійському звичаю, відповідно до якого торговці хлібом одержували від булочника 13 хлібів замість 12, що і становило їхній прибуток. Таке ж походження має й вираз англ. *printer's dozen*. Зі старими звичаями пов'язана також англійська фразема *to be one's own trumpeter* «вихвалитися, хвалитися, займатися саморекламою, співати дифірамби самому собі» (у середні віки трубними звуками вітали знатних осіб та рицарів, що брали участь у турнірах) [1, с. 112].

Деякі фразеологічні одиниці, що містять професійні позначення, з'явилися на основі літератури. Приміром, англійський крилатий вираз *Doctor Jekyll and Mr. Hide* «людина, що втілює в собі два начала (добре і зло)» [1, с. 277] виник за ім'ям героя повісті Р. Стівенсона «The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hide» (1886). Для задоволення своїх злих інстинктів доктор Джекіл використовує зілля для створення особи свого двійника на ім'я Гайд, яку він спочатку може контролювати, але яка поступово отримує контроль над ним [13, с. 155].

Низка фразем із компонентом-професією є іменами літературних персонажів або їх висловлюваннями, які набули символічного значення. Так англійська ідіома *a squire of dames* «дамський догідник, кавалер, джигун, зальотник» – вираз Едмунда Спенсера (E. Spenser, 1552 – 1599) з поеми «Королева фей» («The Faerie Queene»).

Досліджуваний матеріал дозволяє констатувати випадки, коли літературне походження може пояснювати значення виразів, які не випливають

із суми значень їхніх компонентів і не мають нічого спільного зі значення слів, що входять до їх складу. Прикладом такого фразеологічного зрощення є англійська фразема *King Charles's head* «ідея фікс, нав'язлива ідея» [1, с. 577], яка виникла на основі роману Чарльза Діккенса «Девід Копперфільд», у якому психічно хворий персонаж, містер Дік, був одержимим королем Карлом I.

Німецький глузливий вираз *hatte sich ein Ränzlein angemäst't als wie der Doktor Luther* «як Лютер, з салом на черевці» осміює повноту людини та походить із трагедії Йоганна Вольфганга фон Гете «Фауст» (1774–1831). Ідіому взято із пісні, у якій йдеться про жирного пацюка, за допомогою образу якого німецький драматург зображає католицького священника Мартіна Лютера. Паразит є уособленням негативних якостей образу монаха із стереотипними на той час ознаками зовнішності – з животом і постригом. Окрім того, Гете висловлює своє іронічне ставлення до нової школи перекладу Біблії та ставить під сумнів корисність перекладацької діяльності та, відповідно, фаху перекладача. Тож у сталому порівнянні *hatte sich ein Ränzlein angemäst't als wie der Doktor Luther* образ монаха виражається комбінацією лексем на позначення вченого звання *der Doktor* та власної назви *Luther*, тобто ім'ям одного з відомих релігійних діячів. Видатному німецькому поету і драматургу належать також вирази: *In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister* та *Denn ich bin ein Mensch gewesen, und das heißt ein Kämpfer sein*, в останньому з яких лексема «борець» виступає у своєму вторинному значенні – сильної людини, яка перемагає труднощі життя.

Німецькі прислів'я *Die Axt im Haus erspart den Zimmermann* та *Früh übt sich, was ein Meister werden will* є цитатами із драми «Вільгельм Телль» (1804), написаної Фрідріхом Шиллером. Німецькому поету і філософу також належать вирази *Gevatter Schneider und Handschuhmacher* «міщани, обивателі» та *und die Gewohnheit nennt er seine Amme* «звичка – його годувальниця», останній з яких походить із трагедії «Смерть Валленштейна».

Суттєвий вплив на розвиток англійської фразеології мала творчість Шекспіра. Прикладами шекспірівських виразів є такі ідіоми: *minion of the moon* «нічний злодій, грабіжник»; *chronicler of small beer* «людина, що займається дрібницями»; *the King's (або Queen's) English* «літературна англійська мова»; *to play the jack with one* «шахрувати, обманювати; підло ставитися до когось».

Одним із джерел формування україномовної картини світу є народні пісні. Так, уривок пісні «А в мельника муки нема, а в бондаря бочки,

а у шевця чобіт нема, а в ткача сорочки. На мельника вода робить, а мельничка боса ходить. На мельника вода несе, а мельничка лянков трясе» спричинив появу одразу декілька фразеологічних одиниць: *Швець без чобіт, а тесля без воріт; На мельника вода робить* [9, с. 464].

Особливий жанр фразеологічних одиниць презентують прикмети, що вживаються здебільшого у своїх прямих значеннях, без надмірної образності. Прикмети часто мають форму порад та є пов'язаними з певними датами, особливо святами, наприклад: укр. *Прийшла Покрова (1 / 14 жовтня) – сиди, чумак, дома; Догодуй бджолу до Івана (19 квітня / 7 липня), то нарядить тебе, як пана; До Спасівки мухи на пана роблять, а в Спасівку на себе; В Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку на себе* [9].

Висновки. Дослідивши фразеологічні одиниці, що містять професійні позначення, через призму їхньої національно-культурної специфіки, можна констатувати, що внутрішня форма цих ідіоматичних виразів відтворює історичні реалії, державний устрій, традиції і вірування того народу, з чийх вуст вони лунають. Низка виразів із компонентами-професіями є іменами літературних персонажів або їх висловлюваннями, які набули символічного значення. Так, значний вплив на формування англомовної картини світу мала творчість Шекспіра. Крім того, серед фразеологічних одиниць української мови виявлені прикмети з професійними позначеннями, що мають форму порад щодо господарської діяльності людини та є пов'язаними з певними датами, особливо святами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Англо-український фразеологічний словник / уклад. К. Т. Баранцев. Вид. 3-тє. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2006. 1056 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 2000. 400 с.
3. Колшанский В. Г. Объективная картина мира в познании и языке. Москва: Наука, 1990. 108 с.
4. Лозова О. М. Структура й семантика етнічної свідомості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*. 2007. № 1(19). С. 83–87.
5. Николаева И. Ю., Карначук Н. В. История средневековой культуры. Часть II. Культура рыцарской среды: учебное пособие. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2003. 78 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. 314 с.
7. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека. *Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира*. Москва: Наука, 1988. С. 8–70.
8. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 2008. 1104 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис, упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
10. Утробина Т. Г. Языковые средства репрезентации концептуальной картины мира (на материале сатирических рассказов М. М. Зоценко 1920 годов). *Текст: структура и функционирование*. Вып.2. Барнаул, 1997. С. 72–81.
11. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart / Ulrich Thieme, Felix Becker, Frederick Charles Willis, Hans Vollmer. 7 Bänden. Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1864–1928. URL: http://encyclop_de.deacademic.com.
12. Engelmann B. Preußen. Das Land der unbegrenzten Möglichkeiten. Berlin: Wilhelm Verlag, 1981. 367 S.
13. Oxford Dictionary of Idioms. Second Edition / Judith Siefrin. UK, Oxford: Oxford University Press, 2004. 352 p.
14. Peinlich F. Gedanken und Erinnerungen an den Krieg Englands gegen die Burenstaaten in den Jahren 1899/1900. Nachdruck des Originals von 1900. Paderborn: Salzwasser-Verlag, 2013. 452 S.